

College voor Toetsen en Examens

KANDIDATEN MET EEN BEPERKING

CENTRALE EXAMENS VO EN REKENTOETS VO 2016

September 2015

Inhoud

1	Inleiding; wat is nieuw?	2
2	Kaders en verantwoordelijkheden	3
2.1	De zorgplicht van de school.....	3
2.2	Speelveld voor de school	4
2.3	Inspectie	4
2.4	Kan en mag	5
2.5	Compenseren en dispensereren	6
2.6	Wat is een beperking?	7
3	Toelichting per beperking	10
3.1	Dyslectische kandidaten	10
3.2	Kandidaten met een auditieve beperking.....	17
3.3	Kandidaten met een visuele beperking.....	20
3.4	Kandidaten met dyscalculie of ernstige rekenproblemen	22
3.5	Fysieke beperkingen en praktische examens	25
3.6	Zieke kandidaten en gespreid examen	26
3.7	Kandidaten met een zeer zware beperking	27
3.8	Overige beperkingen	27
4	Nadere toelichting bij enkele aanpassingen en hulpmiddelen ...	29
4.1	Tijdverlenging	29
4.2	Woordenboeken.....	30
4.3	Computer als schrijfgerei	33
4.4	Een mondeling centraal examen	33
5	Procedures	34
5.1	Samenvatting per beperking	34
5.2	Eerste tijdvak - procedure bij installatie/vergroten	36
5.3	Tweede tijdvak - procedure installatie/vergroten	38
6	Do's en don'ts	40
7	Extra informatie	41

1 Inleiding; wat is nieuw?

Sinds 2012 publiceert het College voor Toetsen en Examens (CvTE) jaarlijks een brochure over de mogelijkheden voor kandidaten met een beperking bij de centrale examens en de rekentoets in het voortgezet onderwijs (VO). De brochure verschijnt in september en is geldig voor de centrale examinering direct daaropvolgend: voor deze brochure dus examenjaar 2016.

De hoofdlijnen en uitgangspunten van deze brochure hebben een langere geldigheid. De brochure is daarom ook bruikbaar bij het overwegen van mogelijkheden voor leerlingen met een beperking bij de start van de bovenbouw of soms zelfs bij de aanvang van het voortgezet onderwijs.

De brochure voor het centraal examen 2016 wijkt inhoudelijk niet af van die voor het centraal examen 2015. Waar verduidelijking nodig bleek, is de tekst aangepast. Een aanvulling betreft een nadere beschrijving van de gang van zaken bij een mondeling centraal examen, dat in zeer bijzondere situaties wordt afgenomen.

De aangepaste rekentoetsen voor kandidaten met ernstige rekenproblemen of dyscalculie zijn vanaf dit schooljaar een regulier onderdeel van het toetsaanbod. De opzet is op onderdelen veranderd, toelatingsvoorwaarden zijn hetzelfde gebleven. Gedetailleerde info daarover staat in de afzonderlijke brochure op Examenblad.nl

Utrecht, september 2015

A. Algra

Projectmanager centrale toetsing en leerlingen met een beperking

2 Kaders en verantwoordelijkheden

2.1 De zorgplicht van de school

De *Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte* verplicht de school om binnen redelijke grenzen belemmeringen weg te nemen die de leerling met een handicap of chronische ziekte door zijn beperking ondervindt in onderwijs, toetsing en examinering. Indien de school dit nalaat, kan de leerling zich wenden tot het College voor de Rechten van de Mens (voorheen tot de Commissie Gelijke Behandeling).

Bij onderwijs en schoolexamens weegt de school af op welke wijze – met inachtneming van de doelen van het onderwijs en het examen – de belemmeringen kunnen worden weggenomen. Van belang is daarbij de werking van de aanpassing.

Een aanpassing is niet doeltreffend louter omdat deze leidt tot meer punten bij een toets of schoolexamen. Een doeltreffende aanpassing neemt de belemmering weg, waardoor de kandidaat in staat wordt gesteld te laten zien of en in welke mate hij aan de eisen voldoet. De aanpassing neemt niet de eisen als zodanig weg.

De centrale examens

Centrale examens beogen op een eenduidige manier voor alle leerlingen vast te stellen in welke mate de doelen (de exameneisen) zijn bereikt; althans het deel van de exameneisen dat centraal wordt getoetst. Centrale examens zijn een wezenlijk onderdeel van de kwaliteitsborging en leveren een bijdrage aan de waarde en het civiel effect van het diploma.

Centrale examens bestaan uit een voor alle leerlingen identieke set opgaven, met voor iedereen geldende correctievoorschriften, normering en afnamecondities zoals tijdsduur en toegestane hulpmiddelen. Opgaven, correctievoorschriften, normering en afnamecondities vormen een geheel dat waarborgt dat de doelen worden gemeten.

Wordt één van de onderdelen aangepast, dan is het behalen van punten voor het examen wellicht geen maatstaf meer voor het behalen van de doelen. Uit het centrale, voorgeschreven karakter van het centraal examen vloeit voort dat de afweging van mogelijkheden niet louter bij de school berust, maar deels ook bij het College voor Toetsen en Examens (het CVTE).

2.2 Speelveld voor de school

In onder andere artikel 55 van het *Eindexamenbesluit VO* en het identieke artikel 33 van het *Staatsexamenbesluit* worden, in lijn met de *Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte*, kaders gegeven voor aanpassing van de wijze van examinering voor leerlingen met een beperking. Het artikel geeft geen limitatieve opsomming van mogelijke of noodzakelijke aanpassingen.

In de jaarlijkse *Regeling rooster en toegestane hulpmiddelen voor de centrale examens van de eindexamens en de staatsexamens vwo, havo en vmbo* geeft het CvTE uitwerking aan onder meer artikel 55 voor de centrale examens. De algemene regel van artikel 55 (aanpassing wijze van examinering) wordt voor de centrale examens geconcretiseerd in een aanbod van aangepaste examens, een beschrijving van toegestane extra hulpmiddelen, de voorwaarden en procedures bij toepassing hiervan, en de route als in het aanbod geen adequate oplossing wordt gevonden. Deze brochure werkt een en ander nader uit en voorziet het van meer toelichting en achtergronden.

Het CvTE schrijft geen hulpmiddelen of aanpassingen voor (schrijft niet voor of voor een individuele leerling een aanpassing nodig is), maar definieert het speelveld waarbinnen de school keuzes kan maken. Doel is: de school in de gelegenheid stellen te komen tot een doeltreffende aanpassing vanwege belemmeringen bij de standaard toetsing.

De regeling geeft voorts aan dat de school zich tot het CvTE dient te wenden als het speelveld naar het oordeel van de school te beperkt is. Vooral bij een combinatie van beperkingen kan het standaard aanbod inadequaat zijn. Zo voldoet bij een auditief beperkte dyslectische leerling het standaard aanbod van audio niet, zodat naar een andere oplossing moet worden gezocht. Als die andere oplossing niet binnen het standaard speelveld past, mag de school niet autonoom handelen, maar wendt de school zich tot het CvTE.

Het CvTE onderzoekt met de school welke aanpassing mogelijk is, zodat de belemmeringen met inachtneming van de exameneisen worden weggenomen. De beslissing om deze (aanvullende) aanpassing toe te passen, is uiteindelijk weer aan de school.

2.3 Inspectie

In artikel 55 van het *Eindexamenbesluit* wordt aangegeven dat de school elke aanpassing in de wijze van examinering dient te melden aan de inspectie. Dit is ten behoeve van het toezicht. De inspectie verleent geen

toestemming. Het ontbreken van een (directe) reactie van de inspectie op een gemelde aanpassing kan niet als toestemming worden opgevat. Als de school na overleg met het CvTE besluit tot een aanpassing buiten het speelveld die volgens het CvTE in deze situatie geoorloofd is, dan meldt de school aan de inspectie dat de aanpassing na overleg met het CvTE heeft plaatsgevonden.

Taakverdeling inspectie, CvTE en het Examenloket

Sommige afwegingen en beslissingen bij het centraal examen berusten bij de school en het CvTE, andere zijn een zaak tussen de school en de inspectie.

Het CvTE moet betrokken worden bij alle voorgenomen wijzigingen die de inhoud van het examen raken of kunnen raken. Daarbij kan het gaan om aanpassingen van bijvoorbeeld een praktisch examen in verband met de beperking van de kandidaat, tijdverlenging met meer dan het 'standaard' halve uur, of het toestaan van hulpmiddelen die standaard niet zijn geoorloofd omdat zij exameneisen aantasten of kunnen aantasten, zoals een digitaal woordenboek.

Bij deze (semi-)inhoudelijke aanpassingen moet de school dus in overleg treden met het CvTE; eventueel afgesproken aanpassingen worden, zoals alle aanpassingen (ook de aanpassingen die binnen de standaard kaders vallen) gemeld aan de inspectie.

De inspectie is gesprekspartner van de school als het gaat om meer 'logistieke' aanpassingen. Noodzakelijke examinering thuis of in een ziekenhuis, het centraal examen op goede gronden in een andere school, quarantaine-oplossingen met een iets afwijkend tijdschema en dergelijke tasten het examen niet aan, maar vergen wel goede controle en afspraken over levering en afnamecondities. In zo'n geval is dus overleg met en toestemming van de inspectie essentieel.

Sinds 2014 is er voor alle vragen van scholen rondom het examen het Examenloket. Vragen omtrent de regelgeving voor leerlingen met een beperking kunnen worden gesteld bij examenloket@duo.nl.

Is een specifieke afweging nodig omtrent de aanpassingen voor een leerling, dan vindt overleg plaats met het CvTE en kan de vraag ook direct worden gesteld via beperking@hetcvte.nl.

2.4 Kan en mag

In het *Eindexamenbesluit* en in de regelgeving van het CvTE worden soms de woorden 'kan' of 'mag' gebruikt, bijvoorbeeld in: 'De aanpassing *kan* bestaan uit een verlenging van de tijdsduur' of 'De school *kan* toestaan dat

de kandidaat gebruikmaakt van tekstverwerkingssoftware op de computer waarbij de spellingcontrole ingeschakeld mag zijn'.¹ Deze woorden *kan* en *mag* mogen niet worden opgevat als een vrijbrief voor willekeur.

Het spreekt vanzelf dat de school niet de ene leerling mag weigeren wat de ander in gelijke omstandigheden wordt toegestaan. Maar ook bij het integrale schoolbeleid wordt de vrijheid van de school beperkt doordat de school gebonden is aan algemene wetgeving zoals de *Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte*.

Waar (bijvoorbeeld) audio een gebleken doeltreffende aanpassing is voor kandidaten met dyslexie en dat middel tevens op grond van de regelgeving *kan* worden toegepast, heeft de school geen onbeperkte vrijheid voor een eigen mening of inzicht op dit punt. Al zou een school menen dat met audio geen leesvaardigheid maar luistervaardigheid wordt gemeten, als een kandidaat met dyslexie auditieve ondersteuning wenst en daarin door een deskundigenverklaring wordt gesteund, dan zal de school vaststellen dat deze aanpassing door deskundigen als doeltreffend wordt gezien en naar het oordeel van het CvTE geen afbreuk doet aan de exameneisen. De exameneis *leesvaardigheid* moet namelijk gezien worden als *tekstbegrip*, al of niet met auditieve hulpmiddelen. Gronden om de aanpassing te weigeren zijn er alleen als de school kan aantonen dat *déze* kandidaat zonder audio geen belemmering ondervindt.

2.5 Compenseren en dispensereren

Vast jargon in deskundigenverklaringen is: compenserende en dispenserende maatregelen in onderwijs, toetsing en examinering.

Bij de examens voortgezet onderwijs is de mogelijkheid van vrijstelling (dispensatie) uiterst beperkt. De enige vrijstellingsmogelijkheid betreft lichamelijke oefening voor kandidaten met een fysieke beperking. Om een voorbeeld te noemen: de kandidaat met een auditieve beperking krijgt geen vrijstelling van luistervaardigheid (wat overigens niet betekent dat hij aan de cito-luistertoets moet worden onderworpen).

Wat in de verklaringen met compensatie wordt bedoeld, is niet geheel duidelijk. Als een bril of een grotere letter gezien wordt als compensatie voor slecht zicht, dan is compensatie van toepassing. Compensatie in de vorm van genoegdoening elders ('Dit is voor jou lastig, we geven je elders een bonus of een mildere beoordeling') is in het examenstelsel *niet* van toepassing.

---

¹ Let op: is vervallen, zie gewijzigde regeling toegestane hulpmiddelen 2016 van 16 oktober 2015

In de regelingen rondom het examen wordt niet gesproken over dispensatie of compensatie. Het uitgangspunt is: het examen beoogt te toetsen of de kandidaat voldoet aan de exameneisen. Die exameneisen zijn bindend, als daarop een uitzondering kan worden gemaakt, moet dat expliciet in de regelgeving zijn vermeld. De *wijze* van examinering kan er echter toe leiden dat een kandidaat een belemmering ondervindt bij het laten zien dat hij aan de exameneisen voldoet. *Die* belemmering kan (moet) worden weggenomen. Door extra hulpmiddelen of door aanpassingen in het examen zelf, maar met inachtneming van de exameneisen.

2.6 Wat is een beperking?

Examenbesluit, Wet gelijke behandeling en CvTE-regelingen bevatten geen limitatieve opsomming van beperkingen. Zo'n lijst zou trouwens voortdurend moeten worden bijgewerkt op grond van nieuwe inzichten. Het ontbreken van een lijst onderstreept dat ook een inhoudelijke afweging nodig is, allereerst binnen de school en daarna mogelijk met het CvTE. Een deskundigenverklaring is vereist, maar daarna moet nagegaan worden of in de beschrijving duidelijk is dat de beperking leidt tot een belemmering in de wijze van examinering.

Als een (al of niet erkende) beperking ertoe leidt dat de kandidaat minder goed aan exameneisen kan voldoen, dan is alleen op grond daarvan geen aanpassing mogelijk of toegestaan. Als bijvoorbeeld wordt genoemd dat de beperking leidt tot een geringere woordenschat, of tot een lagere verwerkingssnelheid, dan is van toepassing dat de woordenschat een intrinsiek onderdeel is van de exameneisen bij bijna elk vak en de verwerkingssnelheid een essentieel onderdeel van de algemene cognitieve vaardigheid.

Compensatie voor brede cognitieve beperkingen, of voor eenzijdigheid in de vaardigheden (disharmonisch profiel) is niet aan de orde. Wat dat laatste betreft moet worden bedacht dat het examensysteem rigide lijkt, maar in de brede toetsing van vaardigheden, vakkenkeuzes en de mogelijkheid een 5 of een 10 te halen, ruime differentiatiemogelijkheden biedt op interesse en specifieke talenten.

2.6.1 De deskundigenverklaring

De deskundigenverklaring is niet een louter administratief onderdeel dat leidt tot ergens een *vinkje* en daarna tot voorzieningen. De verklaring is een startpunt voor een onderwijstraject waarin zo goed mogelijk met de beperking rekening wordt gehouden. Door het wegnemen van

belemmeringen, door extra inspanning (méér lezen als je dyslectisch bent) en soms door keuzes die de druk van de beperking reduceren. Het (centraal) examen is een eindpunt. De daar toegestane aanpassingen zijn een logisch vervolg van een onderwijstraject. Dat betekent overigens niet dat aanpassingen zonder meer zijn toegestaan *als* en *omdat* ze in het voortraject zijn toegepast.

Deskundigenverklaringen zijn soms heel open, soms heel specifiek. In beide gevallen is het de verantwoordelijkheid van de school om in het onderwijstraject te verifiëren of aanpassingen nodig zijn – met daarna dus een vervolg bij het schoolexamen en het centraal examen. Een open deskundigenverklaring kan in het onderwijstraject nader worden geconcretiseerd. Bij een soms heel dwingend ogende, strak gespecificeerde verklaring kan in het onderwijstraject duidelijk worden welke aspecten wanneer van toepassing zijn.

Er wordt gewerkt aan een vergroting van de herkenbaarheid van deskundigenverklaringen, zo dat de herkenbaarheid voor ouders en school toeneemt. Op dit moment gelden er geen specifieke richtlijnen anders dan wat in artikel 55 van het *Eindexamenbesluit* wordt gesteld.

Soms worden deskundigenverklaringen afgegeven door Belgische deskundigen. Die verklaringen voldoen niet altijd aan de eisen zoals gesteld in artikel 55. Een dyslexieverklaring kan daar bijvoorbeeld worden afgegeven door een logopedist. Ook kan van de Belgische deskundige niet worden verwacht dat hij zich enigszins rekenschap geeft van de mogelijkheden en verantwoordelijkheden in het Nederlandse onderwijs- en examensysteem. Ook als de Belgische verklaring wel aan de formele Nederlandse eisen voldoet, verdient het aanbeveling toch te zorgen voor een adequate Nederlandse verklaring.

2.6.2 *Schoolexamen en centraal examen*

De stelling: 'In het schoolexamen is de school geheel vrij om te beslissen over aanpassingen' En: 'Bij het centraal examen kan een aanpassing worden toegestaan als/omdat die ook in het schoolexamen is toegestaan' zijn twee stellingen die een kern van waarheid bevatten, maar die bij rigide toepassing tot volledig verkeerde keuzes kunnen leiden.

Bij het schoolexamen zijn geen regels van het CvTE van toepassing. Wel is de algemene regelgeving van toepassing, die uitgaat van exameneisen voor iedereen en een beoordeling van alle kandidaten op grond van de voor iedereen geldende exameneisen. Het zonder meer schrappen van

fundamentele exameneisen in het schoolexamen (spelling!) past niet binnen die uitgangspunten. Wel past daarbinnen een kritische kijk op de wijze waarop de spelling in het schoolexamen wordt beoordeeld. Krijgt de dyslectische leerling voldoende mogelijkheden om zijn zwakke spellingsvaardigheid door andere vaardigheden te compenseren, of wordt hij er (te?) hard en eenzijdig op afgerekend?

Ook maatregelen die impliciet en indirect exameneisen ondergraven, verdienen een kritische afweging. De school die onbeperkt gebruik toestaat van eigen formulekaarten of een digitaal woordenboek, zorgt niet alleen voor een koude douche bij het centraal examen, maar kan er indirect voor verantwoordelijk zijn dat de kandidaat onvoldoende inzicht of woordenschat ontwikkelt. Het zijn dan niet de regels van het CvTE die de kandidaat een adequate aanpassing onthouden.

3 Toelichting per beperking

3.1 Dyslectische kandidaten

De gangbare aanpassingen voor dyslectische kandidaten zijn verklanking (voorlezen van teksten), een geschikte lettergrootte en extra tijd (maximaal een half uur). Niet toegestaan zijn spellingkaarten of een digitaal woordenboek. Ook een andere beoordeling van examenonderdelen (met name spelling) is niet toegestaan.

Het gebruik van de computer als schrijfgerei is bij alle papieren, schriftelijke examens voor alle kandidaten, dus ook dyslectische kandidaten, toegestaan en bij dyslectische kandidaten wellicht voor de hand liggend.

Voorwaarde voor aanpassing van de wijze van examinering op grond van artikel 55 van het *Eindexamenbesluit* is een deskundigenverklaring.

Als de school meent dat de mogelijke aanpassingen die in de volgende subparagrafen geboden worden, de belemmeringen van de kandidaat onvoldoende wegnemen (bijvoorbeeld omdat er sprake is van meerdere beperkingen), wendt de school zich tot het CvTE, via beperking@hetcvte.nl.

3.1.1 *Tijdverlenging*

Op grond van artikel 55 van het *Eindexamenbesluit* kan bij centrale examens aan dyslectische kandidaten een half uur tijdverlenging worden toegekend. Zie voor de uitwerking voor cspe's paragraaf 4.2.1.

Tijdverlenging kan in het algemeen (waar doeltreffend in relatie tot de beperking) worden toegestaan. Als sprake is van meerdere beperkingen, mogen de tijdverlengingen op grond van verschillende beperkingen *niet* bij elkaar worden opgeteld. Uitzondering: als sprake is van tijdverlenging op grond van anderstaligheid en kort verblijf in Nederland (hoogstens zes jaar) én van dyslexie, kan twee maal een half uur worden toegekend.

3.1.2 *Lettergrootte*

De papieren centrale examens worden sinds 2013 standaard geleverd in puntgrootte 12. Tot 2012 was de standaard puntgrootte 11. Het basislettertype is Arial.

Puntgrootte 12 is een adequate lettergrootte voor kandidaten met een leesbeperking. Door de grotere standaardletter en het vervallen van de noodzaak om zelf te vergroten, wordt de organisatielast voor scholen verlicht, wordt het risico op onbedoelde schending van de geheimhouding

gereduceerd en worden incidenteel voorkomende vergrotingsfouten – met name bij tekeningen, tabellen en grafieken – voorkomen.

Als in uitzonderlijke gevallen een extra vergrote letter of een andere steunkleur gewenst is, kan de school hiervoor direct voorafgaand aan de afname onder strikte voorwaarden zorgen. Zie daarvoor hoofdstuk 5, Procedures.

Loep of leesliniaal

Hoewel bijna het hele examen (teksten en vragen) in puntgrootte 12 is, kan bij grafieken, tabellen en dergelijke een kleinere letter worden gehanteerd. Als de dyslectische kandidaat die letters als (te) klein ervaart, kan hij gebruikmaken van een loep of een leesliniaal.

3.1.3 Verklanking (audio)

Op grond van de deskundigenverklaring kan de directeur aan een kandidaat met een leesbeperking het recht op audio (voorlezen) toekennen. Bij de centrale examens kan dat op drie manieren worden uitgevoerd:

- door een toezichthouder op verzoek te laten voorlezen;
- door gebruik te maken van een daisy-cd;
- door middel van spraaksynthese waarbij de digitale tekst omgezet wordt in computerspraak.

Een voorlezer is alleen toegestaan als een ander adequaat middel ontbreekt. Dat geldt bijvoorbeeld bij leesteksten in de cspe's (daarvoor wordt geen audio geleverd), of bij de meeste examens voor daisy in het tweede tijdvak (zie paragraaf 3.1.3.1).

Bij digitale examens in ExamenTester wordt een speciale dyslexievariant met spraak geleverd. Bij digitale examens in Facet is audio beschikbaar in de vorm van spraaksynthesesoftware voor alle varianten. In Examentester (alleen nog als optie bij de rekentoets havo en vwo) moet de speciale "dyslexievariant" worden ingezet. Examens in Autoplay zijn standaard voorzien van spraak. Bestaat het examen deels uit Autoplay en deels uit papier, dan kan voor het papieren deel daisy of een pdf worden besteld.

3.1.3.1 Verklanking (audio): de daisy-cd

Als een dyslectische kandidaat recht heeft op audio, kan de directeur bij de papieren centrale examens een daisy-cd bestellen. Dit geldt niet voor de cspe's beroepsgericht. De daisy-cd bevat ingesproken tekst (natuurlijke spraak) van de tekst van het examen (teksten, vragen, eventuele bronnen).

De daisy-cd kan worden afgespeeld in een speciale daisy-speler of op een computer of laptop. Op een computer of laptop is speciale daisy-afspeelsoftware nodig, gratis te downloaden van www.daisy.org/amis. Het speciale daisy-format is geschikt om te navigeren tussen bijvoorbeeld tekst en vragen. Ook is onder meer het leestempo te regelen. De bediening vergt weinig oefening; zeker bij gebruik via de computer/laptop werkt een en ander zeer overzichtelijk. daisy's van oudere examens kunnen tegen vergoeding van handelingskosten worden besteld bij examens@duo.nl. Geef daarbij vak(ken) en schooltype door.

Eerste tijdvak

De daisy-cd voor het eerste tijdvak wordt op bestelling in de gevraagde kandidaataantallen geleverd. Als de school kiest voor omzetting naar een andere gegevensdrager of het netwerk, kan de school volstaan met het bestellen van twee exemplaren.

Voor de papieren centrale examens BB en KB wordt vanaf 2015 géén daisy meer geleverd, behalve voor de talen. De school kan eventueel een voorleeshulp inzetten als de spraaksynthese middels de pdf niet voldoet.

Om verschillende logistieke redenen wordt de daisy uitsluitend op cd geleverd. Als tijdens het examen gebruik wordt gemaakt van een daisy-speler of computer/terminal zonder cd-speler, heeft de school de volgende mogelijkheden:

- a. aanschaf van losse, op de usb-poort aan te sluiten dvd-spelers;
- b. overzetten van het daisy-bestand op een usb-stick of geheugenkaart. Dit mag direct voorafgaand aan de examenzitting gebeuren, maar dan wel onder toezicht en volgens strikte regels;
- c. plaatsing van het bestand op het beveiligde netwerk, eveneens kort voor de examenzitting volgens strikte regels

Zie voor de genoemde regels hoofdstuk 5, Procedures.

Tweede tijdvak

Daisy voor het tweede tijdvak wordt uitsluitend geleverd voor Nederlands en Engels.

Let op: Als de kandidaat die in het eerste tijdvak daisy heeft gebruikt, geen ervaring heeft met spraaksynthese en een ander vak dan Nederlands of Engels herkanst, dan dient de school in het tweede tijdvak te zorgen voor een individuele voorleeshulp.

De daisy's Nederlands en Engels tweede tijdvak worden geleverd aan alle scholen. De tweede-tijdvak-daisy wordt in een enkel exemplaar geleverd. De school kan, binnen de examenruimte en onder toezicht direct voorafgaand aan de afname, het geleverde exemplaar kopiëren (op cd's, of usb-sticks of geheugenkaarten).

Zie ook hier hoofdstuk 5, Procedures.

3.1.3.2 Spraaksynthese (audio)

Dyslectische kandidaten die recht hebben op audio, kunnen gebruikmaken van spraaksynthese. Daarbij zet de computer de digitale tekst via spraaksynthesesoftware om in spraak.

De school of de kandidaat zorgt voor de spraaksynthesesoftware. Het CvTE zorgt voor een bestand dat geschikt is voor spraaksynthese. Enkele papieren examens zijn hiervan uitgezonderd:

- Fries (daarvoor zijn nog geen stemmen leverbaar);
- Latijn en Grieks (Latijnse en oud-Griekse spraak is niet beschikbaar);
- Russisch, Turks en Arabisch (zeer kleine aantallen kandidaten).

Van bovengenoemde examens kan wel een pdf worden geleverd, de speciale taalvoorzieningen (schakelen van de ene naar de andere taal) ontbreken.

*Spraaksynthesesoftware kan veel mogelijkheden bieden die bij centrale examens **niet** zijn toegestaan, bijvoorbeeld een digitaal woordenboek. De school dient erop toe te zien dat verboden zaken niet worden gebruikt. Dat geldt ook voor verbinding van de computer met de buitenwereld via internet of e-mail.*

De bestanden, geschikt voor spraaksynthese, worden geleverd als pdf. Het bestand bevat het examen in een opmaak die identiek is aan die van het papieren examen, geschikt gemaakt voor spraaksynthesesoftware. De pdf wordt geleverd op cd-rom, in kandidaataantallen conform de bestelling door de school. Het vooraf openen van de envelop is **niet** toegestaan.

Als de kandidaat een computer heeft zonder cd-rom-drive, kan gebruikgemaakt worden van een losse op de usb-poort aan te sluiten cd-romspeler of kan het geleverde exemplaar worden gekopieerd (op cd's, of usb-sticks of geheugenkaarten). Dit laatste mag alleen direct voorafgaand aan de afname binnen de examenruimte en onder toezicht (zie hoofdstuk 5, Procedures).

De spraaksynthese-pdf is bestemd voor kandidaten die gewend zijn om te gaan met spraaksynthese. Zij weten dat het computerspraak is, dat klemtonen niet altijd correct worden gelegd (al wordt dat steeds beter) en dat de voorleesstem afkortingen, formules en woorden in een andere taal niet altijd correct voorleest (voorbeeld: waar in een Nederlandse tekst ineens 'in the middle of nowhere' staat). Dat geldt ook voor de pdf's die bij het examen worden geleverd.

Daarnaast kan het incidenteel voorkomen dat tekst in een cartoon of grafiek niet verklankbaar is. Als zich dat voordoet en de kandidaat heeft behoefte aan voorlezen, kan de kandidaat aan een toezichthouder vragen dat enkele woord voor te lezen. Omdat het slechts zal gaan om zeer incidentele situaties, hoeft de kandidaat daarvoor niet in een aparte ruimte te worden geplaatst.

Op Cito.nl zijn de pdf's van alle openbare centrale examens 2013, 2014 en 2015 gepubliceerd. Op de site staat zowel de pdf die naar de drukker is gegaan, als de voor spraaksynthese aangepaste pdf die onder andere goed omgaat met kolommen. Let op: de drukker-pdf is niet goed verklankbaar, voor verklanking is de pdf bedoeld die met het symbool van een cd-schijfje is aangegeven.

Een enkel merk spraaksynthesesoftware werkt niet met de standaard-pdf, maar met een eigen bestandsformat (Kurzweil met KES-bestanden). Dankzij hulpsoftware (pdf-to-kes) heeft de leverancier ervoor gezorgd dat een en ander goed verloopt. Nadere informatie is te verkrijgen bij de leverancier. De pdf's op de site van Cito die geschikt gemaakt zijn voor spraaksynthese, zijn geschikt om te testen of alles naar behoren werkt.

3.1.3.3 Keuze tussen spraaksynthese en daisy

Spraaksynthese of daisy – wat is het beste voor de kandidaat? Dat is niet een vraag die pas bij het centraal examen aan de orde komt, maar al eerder bij onderwijs en begeleiding.

Daisy ligt door zijn natuurlijke spraak goed in het gehoor, biedt uitstekende navigatiemogelijkheden, bijvoorbeeld tussen tekst en vraag, en is zeer eenvoudig te bedienen.

Spraaksynthese klinkt wat 'onwennig' de eerste keer, maar frequente gebruikers weten de voordelen te waarderen. Grootste voordeel: de gebruiker kan in beginsel elk digitaal tekstbestand verklanken, zonder afhankelijk te zijn van het inspreken ervan. Daarnaast waardeert de

gebruiker het feit dat in de voorgelezen tekst de cursor meeloopt. Dat stimuleert ook om te blijven lezen.

Concreet bij het centraal examen: de kandidaat zal in het algemeen gebruiken wat hij in het onderwijs gebruikt. Wie gewend is aan spraaksynthese, kan zonder veel moeite bij het centraal examen daisy gebruiken, al mist hij dan enkele faciliteiten waaraan hij gewend was, zoals de meelopende cursor. Wie gewend is aan daisy met natuurlijke spraak, kan bij het centraal examen *niet* uit de voeten met spraaksynthese.

Let op: Als bij het centraal examen geen daisy-cd wordt geleverd (zoals in het tweede tijdvak, met uitzondering van Nederlands en Engels, in het eerste tijdvak bij veel papieren examens BB en KB, of bij een noodexamen zoals Frans vwo 2013), dient te school te voorzien in een individuele voorleeshulp.

Het is te verwachten dat spraaksynthese op termijn de daisy als standaard voorziening voor leeshulp zal verdringen, in ieder geval bij de examens in het voortgezet onderwijs. Het feit dat de lezer bij digitale teksten niet meer afhankelijk is van de productie door anderen wordt door de gebruikers als een groot voordeel gezien. Ook is eigenlijk elke tekst tegenwoordig digitaal beschikbaar. De grote instellingen voor middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs bieden in het algemeen spraaksynthese als standaard faciliteit voor hun dyslectische onderwijsdeelnemers, met collectieve aanschaf van gemakkelijk inzetbare software (usb-sticks).

Daisy of natuurlijke spraak wordt dus NIET geleverd voor:

- de papieren examens BB en KB (m.u.v. Nederlands en de moderne vreemde talen)
- de papieren examens tweede tijdvak (m.u.v. Nederlands en Engels)
- digitale examens, zie paragraaf 3.1.4

3.1.4 Digitale examens en examens in Autoplay

Bij de rekentoets 3F in ExamenTester (dat is in 2016 alleen een optie voor de rekentoets 3F) wordt een dyslexievariant geleverd die voorzien is van de mogelijkheid van spraak.

Bij de digitale examens en rekentoetsen 2A, 2F, 2ER, 3F en 3ER in Facet is spraaksynthese ingebouwd. De school legt vast wie deze voorziening kan gebruiken. De spraaksynthese voldoet aan de eisen: snelheid en stem zijn te regelen resp. te kiezen, de kandidaat kan selecteren wat hij wenst te

verklanken en het is zichtbaar op welke plaats in de tekst de stem zich bevindt. Ervaring met spraaksynthese is een vereiste, zie 3.1.3.3.

Bij de examens muziek havo en vwo in Autoplay wordt spraaksynthese of daisy geleverd op bestelling.

Bij de overige examens in Autoplay (dans GL/TL, drama GL/TL, muziek GL/TL en kunst algemeen havo en vwo) wordt in het examen standaard spraak geleverd (computerspraak), dus in het examen voor *alle* kandidaten. De school mag alle kandidaten toestaan van deze voorziening gebruik te maken; voor kandidaten zonder leesbeperking biedt audio geen (oneigenlijk) voordeel.

Bij computerexamens is vergroting niet mogelijk en voor dyslectische kandidaten niet nodig. Ten aanzien van extra tijd gelden dezelfde regels als bij papieren examens.

3.1.5 Overige regelgeving

In het *Inrichtingsbesluit* worden mogelijkheden vermeld voor (onder andere) leerlingen met dyslexie, die niet direct betrekking hebben op het centraal examen, maar hier volledigheidshalve worden vermeld.

Op het atheneum, en bij het vmbo in de sector economie, kan het onderwijs in de tweede moderne vreemde taal onder voorwaarden worden vervangen door dat in een ander vak. De ontheffing in het onderwijs werkt vanzelfsprekend door in het examen.

Ook hier is weer sprake van het woordje *kan*: de afweging is aan de school maar wel binnen de door de overheid gestelde kaders (zie paragraaf 2.4). De school dient zich er rekenschap van te geven dat de overheid heeft geconstateerd dat onderwijs in een tweede moderne vreemde taal voor een dyslectische leerling een te grote belemmering (belasting) kan zijn, en daarom aan de school mogelijkheden biedt om deze belemmering weg te nemen.

NB. het uitgangspunt van de regelgeving is niet dat een vreemde taal voor een dyslectische leerling te *moeilijk* zou zijn, maar dat het leren van twee moderne vreemde talen een te zware belasting is in het onderwijs. Een ontheffing pas bij de uitslag past niet op de regels zoals vastgelegd in het *Inrichtingsbesluit*.

3.1.6 *Veelgestelde vragen*

In deze paragraaf enkele opmerkingen naar aanleiding van vragen van scholen omtrent dyslexie.

Een *leespen* (reading pen) is de facto niet anders dan spraaksynthese. Er is dus geen verbod op dit hulpmiddel (voor kandidaten met toestemming voor audio), met dien verstande dat het ingebouwde digitale woordenboek geblokkeerd moet zijn. Overigens is een leespen nauwelijks geschikt voor examenleesteksten. Spraaksynthese op de computer is de voor de hand liggende volgende stap.

Voor de *beoordeling van spelling* gelden voor alle kandidaten dezelfde regels. Er is dus geen sprake van een verminderde aftrek voor dyslectische kandidaten of van het niet-meetellen van 'typische dyslexiefouten'. In beginsel geldt dit ook voor het schoolexamen.

Daarbij is het wel van belang dat er in het schoolexamen, net als in het centraal examen, geen beoordelingssystematiek wordt toegepast waardoor het slechte spellen wél een belemmering wordt. Bij schrijfopdrachten moet de kandidaat in staat worden gesteld om ook te laten zien wat hij wél kan en om daarop te scoren. Een systeem waarbij voor elke spelfout een half punt wordt afgetrokken, voldoet niet aan die eis.

Let op: Extra hulpmiddelen zoals spelling- of grammaticakaarten zijn bij het centraal examen niet toegestaan.

3.2 **Kandidaten met een auditieve beperking**

Voor het treffen van aanpassingen in de wijze van examinering bij kandidaten met een *auditieve* beperking is *geen* deskundigenverklaring nodig.

3.2.1 *Algemene afnameregels*

Aan kandidaten met een auditieve beperking kan de school bij centrale examens een half uur tijdverlenging toestaan op grond van artikel 55 van het *Eindexamenbesluit*.

Op dit moment wordt voor examinering en onderwijs nagegaan op welke onderdelen een doventolk effectief kan zijn. Totdat daaruit conclusies kunnen worden getrokken, geldt dat als de kandidaat ondersteuning in het onderwijs krijgt van een doventolk, dat ook is toegestaan bij de centrale examens. Voorwaarde is, dat de doventolk 'op verzoek vertaalt' en niet nader toelicht als de taal als zodanig een struikelblok is. Dat betekent dus, dat de tolk op aangeven van de kandidaat een woord of een zinsnede in gebarentaal omzet, hij vertaalt *niet* simultaan en integraal.

Een auditieve beperking kan een factor zijn die leidt tot vertraagde ontwikkeling van de taalvaardigheid. Compensatie daarvoor is niet mogelijk; taalvaardigheid is bij de centrale examens een expliciet onderdeel van de exameneisen. In het protocol van SIMEA wordt aangegeven dat de leerling als de taalvaardigheid een bottleneck is op verschillende wijzen kan worden ondersteund (bijvoorbeeld door zaken visueel te maken). Dat is een aanwijzing *voor het leerproces* om de leerling verder te helpen en geen aanwijzing bedoeld om tijdens de afname van de centrale examens een nadere toelichting te verstrekken. Dat laatste is niet toegestaan. Het SIMEA-protocol en de CvTE-richtlijnen zijn niet met elkaar in strijd, maar het protocol bestrijkt een ruimer terrein.

Luistervaardigheid is een examenonderdeel bij moderne vreemde talen en bij Nederlands vmbo. Het wordt meestal getoetst in het schoolexamen, soms (bij digitale examens) ook deels in het centraal examen. Spreek- en gespreksvaardigheid zitten alleen in het schoolexamen. Ontheffingen voor luisteren zijn niet mogelijk, ook niet in het schoolexamen (zie paragraaf 3.2.3). Maar daarbij is het van belang te bedenken dat *de luistertoets* niet verplicht is. Als de luistertoets niet geschikt is, kan de school luisteren op een andere wijze toetsen, bijvoorbeeld in een gesprek. Strikt genomen kan dit voor alle kandidaten worden toegepast.

3.2.2 Levering

3.2.2.1 *Papieren examens*

Voor kandidaten met een *auditieve* beperking zijn bij papieren examens geen aanpassingen nodig.

3.2.2.2. *Rekentoets*

Aanpassingen zijn niet nodig bij de rekentoets; deze digitale toets bevat geen geluid.

3.2.2.3 *Dans, drama, kunst (algemeen) en muziek*

Dans en drama GL/TL en kunst (algemeen) havo en vwo bevatten geluid. Als het standaard examen niet bruikbaar is (bij een lichte auditieve beperking kan het wel bruikbaar zijn) wordt een aangepaste 'mondelinge' afname geregeld, afgenomen door de docent-examinator met een gecommiteerde van de CvTE-staatsexamens.

In bijzondere situaties gebeurt dat ook bij muziek, als de kandidaat wel in staat is muziek te beluisteren, maar niet in de vorm zoals bij de examens geleverd (gedigitaliseerd, met koptelefoon). Het aangepaste (mondelinge)

examen moet worden aangevraagd met een speciaal formulier bij DUO Examen diensten (zie hoofdstuk 5, Procedures).

3.2.2.4 *Digitale examens BB en KB*

Voor de examens Nederlands en Engels digitaal BB en KB wordt op bestelling een aangepaste variant geleverd. Indien nodig geldt dit ook voor andere digitale examens BB en KB als daar functioneel geluid in voorkomt. Daarom dient de school bij de bestelling van de examens aan te geven óf er een kandidaat met een auditieve beperking aan het digitale examen meedoet, en ook wat zijn vakkenpakket is. Dat laatste is nodig om te bezien of een aanpassing moet worden geproduceerd. Als voor een vak geen kandidaten met een auditieve beperking het examen afleggen, is een aanpassing uiteraard overbodig.

De aanpassing betreft vooral de talen. Daarin worden de zuivere luisteroefeningen geschrapt en de kijk-luisteropdrachten voorzien van ondertiteling. Waar in de examens van andere vakken video's met geluid voorkomen, worden die in het algemeen standaard voorzien van ondertiteling.

Soms is er sprake van functioneel geluid (diergeluiden, afschieten van een kanon). In dat geval is er in Facet een package (met 'auditief' in de titel) beschikbaar waarin dergelijke vragen zijn aangepast of van een toelichting zijn voorzien.

Met de ondertitelde kijk-luisteropdracht bevat het centraal examen van de auditief beperkte kandidaat *de facto* geen luisteropdracht. In het schoolexamen dient dan de vaardigheid luisteren te worden getoetst. Dat geldt overigens, gezien de aard en de omvang van het luisterdeel in de centrale examens, naar redelijkheid voor alle leerlingen. Op de mogelijkheden voor toetsing van luisteren in de schoolexamens wordt hieronder nader ingegaan.

Aanvragen

De mondelinge afname en de aangepaste examens dienen uiterlijk 1 november 2015 via een speciaal formulier te worden besteld bij examens@duo.nl. Op verzoek kan een voorbeeld van een aangepast digitaal examen Engels worden geleverd.

3.2.3. *Luisteren in het schoolexamen*

Bij Nederlands en de moderne vreemde talen moet de vaardigheid 'luisteren' worden getoetst. Een ontheffing voor dove leerlingen is in de regelgeving niet voorzien, overigens ook niet voor spreken en gespreksvaardigheid.

Een ontheffing is ook niet nodig, omdat de leerling met een auditieve beperking weliswaar niet kan *horen*, maar wel kan luisteren; zij het op een andere manier, en met andere hulpmiddelen, dan mensen zonder auditieve beperking. De ontheffing is ook niet gewenst, omdat ook de auditief beperkte leerling zijn directe communicatievaardigheid in het Nederlands en in de moderne vreemde taal kan en moet ontwikkelen.

Luisteren is net zo min als spreken een geïsoleerde vaardigheid; het is een vanzelfsprekend en geïntegreerd onderdeel van de gespreksvaardigheid. In het begin van het leren van een moderne vreemde taal (de eerste jaren) kan afzonderlijke toetsing van luisteren noodzakelijk zijn; gewenning aan de vreemde klanken vereist oefening en toetsing helpt daarbij. Bij Nederlands en in mindere mate Engels is geïsoleerde toetsing van luisteren bij de afsluiting van het voortgezet onderwijs niet noodzakelijk of voorgeschreven, zij het wel (goed) mogelijk zolang er geen sprake is van een auditieve beperking.

Als een kandidaat een auditieve beperking heeft, is het voor de hand liggend om zijn gespreksvaardigheden (inclusief luisteren en spreken) te toetsen met de hulpmiddelen die hem ten dienste staan, in een natuurlijk en geïntegreerd geheel: in een gesprek. Daarbij kan bij Nederlands eventueel gebruik worden gemaakt van een doventolk.

Theoretisch is dat bij Engels ook mogelijk, maar dan met een in de Engelse of Amerikaanse gebarentaal gespecialiseerde tolk. Die zal niet altijd beschikbaar zijn en bovendien is beheersing van de Amerikaanse gebarentaal geen exameneis. Bij inzet van een tolk in de Nederlandse gebarentaal wordt het Engels de facto vertaald; niet de bedoeling van de toetsing van Engels gespreksvaardigheid.

Het voor de hand liggende alternatief, dat door mensen met een auditieve beperking over de gehele wereld wordt gebruikt in gesprekken die niet in de moedertaal worden gevoerd (maar ook in de moedertaal) is *chatten* in de een of andere vorm. Deze directe heen- en weercommunicatie voldoet aan alle eisen van gespreksvaardigheid. Voorbeelden van schoolexamentoetsing gespreksvaardigheid voor leerlingen met een auditieve beperking (Nederlands en moderne vreemde talen) zijn in voorbereiding.

3.3 Kandidaten met een visuele beperking

Voor het treffen van aanpassingen in de wijze van examinering bij kandidaten met een *visuele* beperking is *geen* deskundigenverklaring nodig.

Maatwerk

Voor kandidaten met een visuele beperking wordt maatwerk geleverd, op bestelling. Dat kan zijn:

- een examen in braille;
- een examen als digitaal bestand geschikt voor de brailleleesregel;
- een examen als digitaal bestand geschikt voor spraaksynthese;
- een examen in een grotere letter of met een andere achtergrondkleur;
- een gesproken versie van het examen (daisy).

In enkele gevallen wordt het examen vervangen door een (semi-)mondeling door de vakdocent-examinator met een gecommiteerde van de staatsexamens. Dat gebeurt in ieder geval bij aardrijkskunde (havo en vwo) en kunst algemeen (havo en vwo) en vaak ook bij centrale examens in de exacte vakken havo en vwo. Bij vmbo wordt een vervangend mondeling afgenomen bij de examens dans en drama (GL en TL).

Indien nodig worden de examens aangepast op visuele kenmerken die de toegankelijkheid hinderen – zonder de exameneisen als zodanig te wijzigen. Afbeeldingen kunnen worden toegelicht, formules kunnen worden herschreven, opgaven met een sterk visueel karakter kunnen worden aangepast of vervangen door andere opgaven, grote tabellen waaruit globale conclusies moeten worden getrokken kunnen zijn verkleind, et cetera.

Digitale examens

De examens BB en KB worden geleverd als digitaal examen in Facet (standaard) en als papieren examen. Voor de aanpassing ten behoeve van leerlingen met een visuele beperking wordt om praktische redenen uitgegaan van het *papieren* examen. School en leerling zijn daarom gebonden aan het door het CvTE gepubliceerde rooster.

De rekentoets

Ook van de (digitale) rekentoets worden aangepaste toetsen geleverd. Deze kunnen in de standaard afnameperiodes worden afgenomen, maar zijn niet geïntegreerd in Facet. Beveiliging, correctie en verzending vergen daarom afwijkende afspraken. Bestellen van de aangepaste toetsen moet via DUO met het algemene formulier voor aanpassingen in verband met een visuele beperking (zie ook hoofdstuk 5, Procedures).

Overleg tussen de school en het CvTE

Een en ander maakt maatwerk nodig. Dit vereist overleg tussen de school en de makers van het aangepaste examen. Soms kan een kandidaat met een visuele beperking goed uit de voeten met een standaard examen en standaard hulpmiddelen, bijvoorbeeld met een digitaal examen BB of KB en spraak – de dyslexievariant.

Als de school constateert dat de standaard examens/rekentoets niet voldoen, wordt dit met een speciaal formulier gemeld bij examens@duo.nl. Vervolgens neemt een consulent van het CvTE met ervaring in de examinering van kandidaten met een visuele beperking contact op met de school. Daardoor wordt geleverd wat nodig is en wordt levering van kostbare overbodige aanpassingen voorkomen. De school kan zelf voor een grotere letter of een andere achtergrondkleur zorgen, onder strikte voorwaarden in de tijd direct voorafgaande aan het examen (zie hoofdstuk 5, Procedures).

Tijdsduur

De verlenging van de tijdsduur hoeft bij kandidaten met een visuele beperking niet tot het standaard halve uur beperkt te blijven. Als richtlijn geldt 50% voor slechtzienden, 100% voor kandidaten die braille gebruiken. Verlenging met meer dan een half uur kan ertoe leiden dat het niet goed mogelijk is om twee examens op een dag af te leggen. Dan kan worden uitgeweken naar het tweede en eventueel het derde tijdvak.

Tweede tijdvak

Het is niet altijd mogelijk om een aangepast examen in het tweede tijdvak af te leggen. Immers, pas na het vaststellen van de uitslag eerste tijdvak, enkele dagen voor het tweede tijdvak, is bekend of en in welk vak de kandidaat herkanst. In dat geval vindt de herkansing plaats in het derde tijdvak.

Als al eerder bekend is dat de kandidaat voor een vak aan het tweede tijdvak deelneemt (bijvoorbeeld vanwege de verlengde tijdsduur), kan wel tijdig het benodigde examen voor het tweede tijdvak worden geproduceerd.

3.4 Kandidaten met dyscalculie of ernstige rekenproblemen

Op een afzonderlijke pagina op Examenblad.nl wordt ingegaan op het specifieke aanbod voor kandidaten met dyscalculie. In deze paragraaf wordt vooral op de algemene kaders ingegaan.

Inleiding

Anders dan bij de meeste andere beperkingen hebben dyscalculie en ernstige rekenproblemen niet alleen te maken met de wijze van

examinering, maar ook met de algemeen geldende exameneisen. Zo geldt bij kandidaten met een visuele beperking dat zij op zichzelf aan de exameneisen kunnen voldoen, maar dat soms de standaard wijze van examinering maakt dat zij dat niet kunnen laten zien. Bij kandidaten met dyscalculie of ernstige rekenproblemen ligt dat gecompliceerder. Hun beperking raakt in feite geïntegreerd de eisen. Rekenen bestaat uit een aantal fases en handelingen, waarbij deze kandidaten op een steeds terugkerend onderdeel problemen ervaren, te weten de bij hun klasgenoten geautomatiseerde handelingen zoals de tafels van vermenigvuldiging. Terwijl een dyslectische kandidaat een slecht gespelde brief kan schrijven maar wel volop punten kan scoren voor de inhoud, wordt in de standaard rekentoets de leerling met dyscalculie of ernstige rekenproblemen voortdurend "afgerekend" op zijn beperking. Dat is ongewenst, en overigens ook in strijd met de wet. Daarom wordt voor deze leerlingen een aangepaste toets geleverd. In die aangepaste toets krijgt de leerling problemen voorgelegd van het niveau dat past bij het door hem gevolgde onderwijs, maar bij de abstracte rekenhandelingen wordt hij ondersteund (of deze zijn vereenvoudigd). Zo wordt hij in staat gesteld om te laten zien dat hij in staat is adequaat te redeneren en een oplossingsstrategie aan te geven bij problemen met kwantitatieve aspecten, zonder te worden afgerekend op zijn problemen met de rekenregels. Rekenen is immers meer dan alleen die regels, en de redeneerstappen zijn in het algemeen in beroep en samenleving essentiëler dan het rekenwerk zelf. De rekentoets voor deze leerlingen bestaat in 2016 uit de meest geschikte contextopgaven van het betreffende niveau. De contextloze opgaven vervallen. Als hulpmiddel zijn bij alle opgaven een rekenmachine en diverse rekenkaarten toegestaan. Van de nieuwe 2A-toets is geen ER-toets beschikbaar.

Aangepaste eisen

Als de kandidaat slaagt op grond van zijn ER-resultaat, wordt achter het cijfer 2ER of 3ER vermeld, in plaats van 2F respectievelijk 3F. De vermelding heeft eigenlijk alleen gevolgen voor doorstromingsrecht naar de PABO. Het is aan de kandidaat om te bepalen of met zijn rekenprobleem een studie theoretische natuurkunde een haalbare en prettige optie is.

Voorwaarde voor deelname aan de aangepaste toets is *niet* een deskundigenverklaring. Die is noch noodzakelijk, noch voldoende. De voorwaarden voor deelname zijn eigenlijk in de schoolpraktijk vanzelfsprekend. De keuze voor het lagere niveau wordt gemaakt nadat gezamenlijk is vastgesteld dat naar redelijkheid alles is gedaan om het standaard niveau te halen; school en kandidaat spannen zich na de keuze in

om het lagere niveau te halen en de kandidaat is op de hoogte van het feit dat een en ander betekent dat ook officieel duidelijk wordt dat hij niet aan de standardeisen kan voldoen.

Andere maatregelen

Rekenkaart

Het CvTE heeft twee typen rekenkaart vastgesteld.

De **standaard rekenkaart** is een echte rekenhulp en is de facto niet meer dan "georganiseerd" klad- of uitwerkpapier. Deze kaart mag door iedereen worden gebruikt die de ER-toets maakt en door kandidaten met een dyscalculieverklaring óók bij de gewone rekentoets en bij de centrale examens.

De **aanvullende rekenkaart** bevat inhoudelijke informatie onder andere over het metrieke stelsel. Deze mag *uitsluitend* bij de ER-toets worden gebruikt, dus *niet* bij de gewone rekentoets of bij centrale examens, ook niet als de kandidaat een dyscalculieverklaring heeft.

Rekenmachine

Bij de ER-toets kan bij elke opgave de rekenmachine worden gebruikt. Dat kan de rekenmachine zijn die in het digitale examenprogramma is ingebouwd; een losse eigen machine mag ook. Een grafische rekenmachine is niet toegestaan.

Let op: Bij de standaard rekentoets is de rekenmachine *niet* toegestaan, **ook niet met een dyscalculieverklaring** (behalve bij de opgaven waarbij iedereen een rekenmachine mag gebruiken, in het programma ingebouwd).

Bij centrale examens is de rekenmachine *bij alle opgaven en voor alle kandidaten* toegestaan.

Tijdverlenging

Bij de *aangepaste rekentoets* krijgt iedereen de al in de afnameduur verdisconteerde tijdverlenging – een verklaring is daarvoor *niet* nodig.

Bij *centrale examens en bij de standaard rekentoets* kan een half uur worden toegekend als een dyscalculieverklaring aanwezig is. Een verklaring is in dit geval dus *wel* vereist.

Formule- en rekenkaarten – achtergrond

*De Regeling rooster en toegestane hulpmiddelen 2016 geeft aan, net als in voorgaande jaren, dat de school bij dyscalculie geen extra informatiemateriaal mag toestaan (formule- of rekenkaart). Een aanvullende uitzondering op deze Regeling is dus het gebruik van de standaard-rekenkaart. Eigen formulekaarten en dergelijke zijn **niet** toegestaan, de aanvullende rekenkaarten zijn ook niet toegestaan bij centrale examens en de standaard rekentoets. De redenen daarvoor worden hieronder toegelicht.*

Een leerling met dyscalculie heeft moeite om betekenisloze formules te automatiseren. Een formule- of rekenkaart kan deze belemmering wegnemen en wordt daarom door deskundigen wel geadviseerd als mogelijk doeltreffend hulpmiddel. Deskundigen geven aan dat er geen standaard kaart is: een werkbare formulekaart moet door de leerling zelf worden samengesteld.

De formulekaart is nodig voor het hanteren van formules die voor de leerling betekenisloos zijn. Als de kandidaat inzicht heeft in de formule (bijvoorbeeld weet waarom de oppervlakte van een rechthoek lengte maal breedte is), is dat inzicht een betere en flexibeler basis om de formule te onthouden dan een kaart.

Uit analyse door het CvTE blijkt dat de door leerlingen zelf ontworpen kaarten het inzicht vaak vervangen door trucjes en regeltjes. Dat tast niet alleen de exameneisen bij de afname aan, maar kan er ook toe leiden dat het vereiste inzicht niet wordt ontwikkeld. Zo'n kaart lijkt even effectief bij schoolexamintoetsen en lessen over een beperkt deel van de stof, maar blijkt niet te leiden tot toepassingsgerichte kennis. Het toestaan van het hulpmiddel lijkt dus een belemmering weg te nemen, maar veroorzaakt op termijn zelf een belemmering. Het is daarom dringend gewenst ook in onderwijs en schoolexamen het gebruik van 'spiekbriefjes' of 'spiekboekwerken' zoveel mogelijk te beperken.

De door het CvTE vastgestelde standaard rekenkaart bevat geen trucjes, maar rekenhulpen bij algemene rekenopdrachten. Didactische keuzes van scholen kunnen leiden tot een andere vorm van de rekenhulpen. Scholen kunnen hun alternatieven aan het CvTE ter goedkeuring voorleggen via beperking@hetcvte.nl.

3.5 Fysieke beperkingen en praktische examens

Incidenteel komt het voor dat een kandidaat door een fysieke beperking of een hardnekkige, bijna chronische blessure de opdrachten in een praktisch examen niet goed kan uitvoeren bij beeldende vormgeving vmbo GL/TL,

tehatex vwo, of de beroepsgerichte vakken in BB, KB en GL. Ook een andere beperking van minder fysieke aard kan soms het uitvoeren van een deel van de praktische opdrachten riskant maken.

In het algemeen zal dit bij de school zeer tijdig voor het centraal examen bekend zijn. Bij beperkingen waarschijnlijk al voordat het examentraject start (twee of drie jaar voor het examen), bij hardnekkige blessures soms wat later. Bij kortdurende blessures ligt uitstel van de praktische opdracht meer voor de hand.

De school dient eerst aan de hand van examens van voorgaande jaren te analyseren of er een probleem dreigt bij de uitvoering. Als dat het geval is, neemt de school contact op met het CvTE via beperking@hetcvte.nl.

Met het CvTE wordt nagegaan of een aanpassing van het centraal examen met inachtneming van de exameneisen nodig en gewenst is. Bij het overleg over mogelijke aanpassingen zal het CvTE vragen naar de aanpassingen die tot nu toe in het onderwijs zijn verricht.

Soms is een extra hulpmiddel voldoende of volstaat dat de kandidaat aangeeft hoe hij het zou aanpakken. Soms moet een opgave worden aangepast. Bij vergaande aanpassing kan voor de afname aan de school een gecommiteerde namens het CvTE worden toegewezen.

Aanpassingen zijn niet mogelijk als daarmee het wezen van het vak wordt aangetast. Als een leerling zijn armen niet goed kan gebruiken, kan de vraag worden gesteld of een praktische opleiding in de bouwtechniek voor deze leerling een adequate opleiding is.

3.6 Zieke kandidaten en gespreid examen

Er is een scala aan mogelijkheden om de centrale examinering voor langdurig en chronisch zieke kandidaten aan te passen.

Spreiding over jaren

Als het volgen van een volledig onderwijsprogramma in het laatste examenjaar door ziekte of handicap een te zware belasting is, kan de afsluiting van het examen (dus het afleggen van het centraal examen) over twee jaar worden gespreid (artikel 59 van het *Eindexamenbesluit*). Dit moet worden gemeld aan de inspectie.

De kandidaat legt dan in het eerste jaar bijvoorbeeld vier van de zeven centrale examens af en in het volgende jaar de overige drie. Hij heeft in beide jaren recht op herkansing van een van de in dat jaar afgelegde

centrale examens. Wat *niet* is toegestaan, is het in het tweede jaar opnieuw afleggen van een in het eerste jaar afgelegd centraal examen.

Voor een evenwichtige vormgeving van het onderwijs is het van belang de verdeling tijdig vast te leggen. Dat bij ziekten met een progressief verloop onverwacht minder mogelijk blijkt dan eerder verwacht, wordt onderkend: achteraf (voor het centraal examen) wijzigen van het overeengekomen en aan de inspectie voorgelegde schema is mogelijk. Als in een vak eenmaal het centraal examen is afgelegd, kan dat vak niet naar een ander jaar worden verplaatst.

Spreiding over tijdvakken

Een lichtere vorm van spreiding, als de belasting in de examenweken zelf te groot is, is de spreiding over eerste, tweede en derde tijdvak. Dat kan zich ook voordoen als veel tijdverlenging noodzakelijk is en twee van de examenvakken van de kandidaat op een zelfde dag vallen. Ook dit gebeurt in overleg met de inspectie. Combinatie van spreiding over tijdvakken en over jaren is ook mogelijk.

Het afleggen van examen op een andere locatie (ziekenhuis of thuis) is mogelijk onder toezicht van de school en na toestemming van de inspectie.

Als bijzondere aanpassingen van het centraal examen zelf of de toegestane hulpmiddelen nodig worden geacht en als die aanpassingen niet tot het standaard aanbod van het CvTE behoren, dan geldt de algemene regel dat de school contact opneemt met het CvTE via beperking@hetcvte.nl.

3.7 Kandidaten met een zeer zware beperking

Het kan zijn dat een standaard examenafname volstrekt onmogelijk is en dat ook geen van de aangepaste versies van het examen voldoen, bijvoorbeeld bij een zware lichamelijke beperking of bij een combinatie van beperkingen.

In dat geval neemt de school contact op met het CvTE via beperking@hetcvte.nl. In overleg en samenwerking met het CvTE wordt dan een aangepaste afname gerealiseerd, waarbij soms een gecommiteerde van het CvTE wordt toegewezen.

3.8 Overige beperkingen

ADHD of autisme

Voor kandidaten met andere beperkingen, bijvoorbeeld een beperking in het autistisch spectrum of ADHD, worden geen aangepaste examens geleverd.

De school kan, zonder iets aan de exameneisen te wijzigen, de examencondities voor deze kandidaten optimaliseren door bijvoorbeeld afleidingen te voorkomen en door het structureren en vooraf laten ervaren van de regels bij de afname. Daarnaast kan, bij aanwezigheid van een deskundigenrapport en met melding aan de inspectie, op grond van artikel 55 beperkte tijdverlenging worden toegekend.

Diabetes

Tijdverlenging is ook mogelijk voor kandidaten met diabetes.

Kleurenblindheid

Voor kleurenblinde kandidaten geldt het volgende: *papieren* examens zijn bijna uitsluitend in zwart-wit; de enige uitzonderingen zijn beeldend GL/TL en tehatex havo/vwo.

Bij *digitale* examens wordt kleur gebruikt, rekening houdend met de beperkingen van kleurenblinde kandidaten. Sommige hulpmiddelen (atlas, informatieboek nask 1/nask 2 of natuurwetenschappelijke vakken havo/vwo) bevatten kleur.

Als een kleurenblinde kandidaat gebruikmaakt van een hulpmiddel met kleur, of van een kleurenbijlage bij een kunstvak, dan geldt het volgende: een toezichthouder mag op verzoek van de kandidaat de kleur benoemen van een vlakdeel dat door de kandidaat wordt aangewezen of op verzoek van de kandidaat een vlakdeel aanwijzen met een door de kandidaat benoemde kleur.

Bij aardrijkskunde havo/vwo (atlas) speelt kleur een zo grote rol dat het aanbeveling verdient de kandidaat in een afzonderlijke ruimte te plaatsen. Bij andere examens zal de vraag zo incidenteel zijn dat dat niet nodig is. Hetzelfde geldt als zich incidenteel een kleurprobleem voordoet bij digitale examens.

4 Nadere toelichting bij enkele aanpassingen en hulpmiddelen

4.1 Tijdverlenging

Verlenging van de duur van het centraal examen met een half uur is waarschijnlijk de meest toegepaste maatregel. Het kan worden toegestaan als de school beschikt over een verklaring van een ter zake kundige orthopedagoog of psycholoog. Bij een visuele, auditieve of lichamelijke beperking is zo'n verklaring niet nodig.

Tijdverlenging lijkt een 'compensatie' voor een beperking. Zo is het niet bedoeld. Een beperking kan worden gezien als een niet soepel lopend radertje dat maakt dat de wijze van examinering niet wordt 'gepakt'. Tijdverlenging is dan een vrij ruw middel: een smeermiddel dat maakt dat het radertje met wat horten en stoten, dus wat meer tijd, toch loopt. Het middel is daarmee anders (grover, minder direct), dan bijvoorbeeld braille voor de blinde en audio voor de dyslectische leerling. Maar een smeermiddel helpt wel.

Het is echter geen wondermiddel dat overdadig kan worden toegepast. Het is de vraag of tijdverlenging met meer dan een half uur effectief is – te veel smeermiddel werkt niet. En daarnaast kan een te forse tijdverlenging de aard van het examen aantasten. Tekstbegrip bijvoorbeeld kan dan veranderen in tekstanalyse, met een ruime mogelijkheid om van het woordenboek gebruik te maken.

Ruimere tijdverlenging is alleen mogelijk als volstrekt duidelijk is dat de extra tijd niet in meer 'denktijd' gaat zitten, maar in pure lees- of schrijftijd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de kandidaat die op braille is aangewezen. Het aflezen van globale informatie uit grafieken en tabellen kost hem veel meer tijd dan voor de leerlingen die deze informatie visueel krijgen. Dat geldt ook voor de lichamenlijk beperkte kandidaat die met zijn voet op de computer het hele examen maakt. In deze situaties is tot dubbele examentijd toegestaan. In alle andere situaties moet de school, als verlenging met meer dan een half uur gewenst lijkt, contact opnemen met het CvTE via beperking@hetcvte.nl.

Om bovengenoemde reden is ook het optellen van tijdverlenging voor verschillende, soms gerelateerde beperkingen *niet* toegestaan. Wel kan voor een kandidaat met een beperking die korter dan zes jaar in Nederland is, twee maal een half uur tijdverlenging worden toegestaan.

Tijdverlenging wordt soms ook gevraagd (en soms ook ruimer dan een half uur) bij chronische vermoeidheid of concentratieproblemen. Bij deze beperkingen ligt dat echter niet zonder meer voor de hand. Wie snel vermoeid is, zou juist korter moeten werken. De passende oplossing is hier niet tijdverlenging, maar een (korte of langere) onderbreking van het examen, uiteraard met voldoende toezicht. De kandidaat kan dan even rusten, of bijvoorbeeld ontspannen en concentratie opbouwen via oefeningen.

4.1.1 *Tijdverlenging en gezond verstand*

Artikel 55 zou als automatisme kunnen worden toegepast: wie een verklaring heeft krijgt tijdverlenging. Dus de kandidaat met een dyscalculieverklaring krijgt een half uur extra voor Engels. Het spreekt vanzelf dat dat niet de bedoeling is. Het beoordelen van de vraag of naar redelijkheid door tijdverlenging een belemmering wordt weggenomen, vergt een inhoudelijke taxatie van de directeur (de school). Dat hoeft overigens niet te betekenen dat zorgvuldig wordt gemeten of misschien 25 minuten voldoende zijn. Maar enig gezond verstand bij de toekenning is gewenst.

4.1.2 *Tijdverlenging en cspe*

Geldt het halve uur uit artikel 55 ook voor het cspe? Formeel geldt het, want het is een centraal examen. Ook hier geldt echter de redelijkheid: de dyslectische leerling moet bijvoorbeeld wel meer tijd krijgen voor het lezen van instructies, maar niet voor het bereiden van een maaltijd.

In het kort:

De tijdverlenging mag in totaal niet meer bedragen dan een uur.

Bij de meeste examens zal (veel) minder kunnen volstaan. De context van de beroepsgerichte opdrachten en de daarvoor vastgestelde tijdschema's maken dat er meestal voldoende ruimte is en dat de dyslectische leerling verloren leestijd gemakkelijk in de uitvoering kan compenseren. Bij zeer talige beroepsgerichte vakken en opdrachten en bij de minitoetsen, is enige tijdverlenging gewenst. Bij praktische opdrachten waarbij de tijd een essentieel toetsonderdeel is, is het niet toegestaan.

Let op: De toegestane en de benutte tijdverlenging moet zorgvuldig worden vastgelegd in het proces verbaal (protocol) van de examenafname.

4.2 **Woordenboeken**

De hierna volgende informatie is niet specifiek voor kandidaten met een beperking. Omdat juist vanwege een beperking soms vragen over het woordenboek worden gesteld, is hier toch enige informatie opgenomen.

4.2.1 *Papieren woordenboeken*

Bij alle papieren centrale examens is een verklarend woordenboek Nederlands toegestaan. Dat is dus een woordenboek dat de betekenis van woorden toelicht. Het mag geen aanvullende informatie geven. Er mag wel een omschrijving (of tekening) van een bloedsomloop staan, maar geen nadere beschrijving van de werking van de bloedsomloop met longen en hart et cetera.

Deze ruime omschrijving biedt ruimte bij de keuze van het woordenboek. Een beeldwoordenboek kan handig en effectief zijn. Het is gemakkelijker om 'elleboog' met een plaatje te illustreren, dan om een omschrijving te geven. De school moet met de leerling afwegen of zo'n woordenboek effectief is. Dat zal bij het vmbo eerder het geval zijn dan bij havo of vbo (het gangbare beeldwoordenboek heeft in de titel ook 'vmbo').

Een speciaal NT2-woordenboek (toegespitst op veronderstelde woordproblemen van mensen die Nederlands als tweede taal hebben geleerd) kan eveneens worden toegestaan. Opnieuw kan de school met de leerling nagaan of het effectief is.

Wat ook mogelijk is, is een woordenboek van het Nederlands naar de thuistaal van de leerling. Voor een leerling die zijn thuistaal goed onderhoudt, is een uitleg in de thuistaal de meest effectieve verklaring. Dus Nederlands-Chinees mag en Chinees-Nederlands in dezelfde band dan meteen ook. De school kan weer met de leerling de effectiviteit nagaan. De eis 'korter dan zes jaar in Nederland' is bij deze aanpassing *niet* van toepassing.

Aan het woordenboek mag geen inhoudelijke informatie worden toegevoegd, bijvoorbeeld in de vorm van uitgebreide grammatica- of spellingsregels. De zeer beknopte informatie in sommige op de markt verkrijgbare woordenboeken hoeft niet te worden verwijderd.

Wat wel mag worden toegevoegd, zijn markeringen of 'vingertjes' om sneller te kunnen bladeren. Het woordenboek is toegestaan – niet omdat we leerlingen willen oefenen in bladeren, maar om een enkel sleutelwoord te vinden. Een nadere opzoekaanduiding doet daaraan geen afbreuk.

Het is van belang dat de school goed aangeeft wat de procedure is voor woordenboekalternatieven, zodat school of leerling niet bij de eerste afname voor verrassingen komen te staan. De school kan bijvoorbeeld in een reglement vermelden dat de school standaard voor standaard woordenboeken zorgt (de praktijk op de meeste scholen) en dat een leerling die een alternatief wenst te gebruiken dat voor een bepaalde datum moet

aangeven. De school kan dan met de leerling nagaan of het alternatief is toegestaan en of het voor hem gewenst is.

4.2.2 *Digitale woordenboeken*

Digitale woordenboeken zijn bij de centrale examens *niet* toegestaan. Dat verbod is gebaseerd op het feit dat in de centrale examens van bijvoorbeeld Engels wordt onderzocht hoe '*fluent*' het Engels van de kandidaat is. Dat vereist een ruime woordenschat.

Bij gebruik van een digitaal woordenboek en zijn snelle opzoekfunctie vervalt de noodzaak van beheersing van de woordenschat, zodat niet langer wordt getoetst of aan deze exameneis kan worden voldaan en dus geen geldig examen wordt afgelegd.

Als een kandidaat, bijvoorbeeld door een ernstige vorm van dyslexie, niet in staat is om een papieren woordenboek te hanteren, voorziet de school in een opzoekhulp.

Er kunnen goede redenen zijn om bij kandidaten met een zware lichamelijke of visuele beperking toch het digitale woordenboek toe te staan. De school kan toestemming vragen via beperking@hetcvte.nl, of bij een visuele beperking via het speciale formulier van DUO met andere aanpassingen.

Het CvTE zal dan aan de school vragen op een andere wijze na te gaan of de woordenschat van de kandidaat adequaat is. Bij dyslectische kandidaten is (in ieder geval bij moderne vreemde talen) juist de woordenschat vaak de reden om een digitaal woordenboek te willen gebruiken. Dat wordt dan ook niet toegestaan. Als de opzoekhulp niet werkbaar is, kan de school via beperking@hetcvte.nl aan het CvTE vragen om samen te onderzoeken wat mogelijk is.

Eerder is al genoemd dat scholen zich moeten realiseren dat er een lijn is tussen onderwijs, schoolexamen en centraal examen. Dat geldt ook voor het digitale woordenboek. Als de school in het onderwijs steeds een digitaal woordenboek toestaat, kan het centraal examen een plotselinge barrière worden. Het is dus van belang om ook zonder digitaal woordenboek aan de slag te gaan. Dit te meer omdat volgens taalkundigen het woordenboek niet echt helpt bij woordenschat- en taalontwikkeling.

Het opzoeken van een woord in een woordenboek (papier of digitaal) is volgens sommige taalkundigen de beste manier om het woord snel te vergeten. Dat het woordenboek bij het examen mag worden gebruikt, is niet omdat het gezien wordt als een onontbeerlijk didactisch hulpmiddel om de

taalvaardigheid en de woordenschat te verrijken, maar omdat het toch wel hinderlijk is als de leerling op een enkel sleutelwoord struikelt, daardoor een tekst niet begrijpt en een serie vragen niet juist kan beantwoorden. Dat woord kan hij dan opzoeken. Het woordenboek is ingevoerd na constatering van dit probleem bij het woordje 'sedert' in het centraal examen havo Nederlands.

Omdat het woordenboek geen didactische noodzaak is (althans niet gezien vanuit het centraal examen) en het struikelen over een sleutelwoord in het onderwijs veel minder een probleem is (althans minder verstrekkinge gevolgen heeft), kan de school ervoor kiezen om het gebruik van het woordenboek en zeker van het digitale woordenboek in het onderwijs zoveel mogelijk te beperken. Wellicht heeft oefening in het afleiden van de betekenis van woorden uit de context, een gunstig effect op de woordenschat.

4.3 Computer als schrijfgerei

Het gebruik van de computer als schrijfgerei is algemeen toegestaan, ook voor kandidaten zonder beperking. Melding aan het CvTE of de inspectie is dus niet nodig.

Bij gebruik van de computer hoeft de spellingcontrole niet te worden uitgeschakeld². Dat maakt dit hulpmiddel doeltreffend en voor de hand liggend voor leerlingen met dyslexie. De school *kan* dit hulpmiddel toestaan (maar houd rekening met de juridische betekenis van *kan* zoals toegelicht in paragraaf 2.4).

Bij gebruik van de computer ziet de school erop toe dat de leerling geen toegang heeft tot hulpmiddelen die niet zijn toegestaan. Ook zorgt de school ervoor dat het werk niet verloren kan gaan. Een melding vooraf aan de school die de tweede correctie verzorgt, dat er werk op de computer is gemaakt, kan verrassingen voorkomen. Gedetailleerde instructies voor het gebruik van de computer staan op Examenblad.nl.

4.4 Een mondeling centraal examen

In bijzondere situaties, o.a. voor de centrale examens kunst, aardrijkskunde en wiskunde havo en vwo voor kandidaten met een visuele beperking en bij kunst ook bij een auditieve beperking, kan een centraal examen mondeling worden afgenomen met een mede-examinator van het CvTE. De beslissing dat een examen mondeling wordt afgenomen, berust bij het CvTE. Zie de toelichting in paragraaf I.5.7 van de Septembermededeling.

² Let op: is vervallen, zie gewijzigde regeling toegestane hulpmiddelen 2016 van 16 oktober 2015

5 Procedures

5.1 Samenvatting per beperking

Kandidaten met dyslexie

- Nagaan welke aanpassing gewenst is;
- Nagaan of de aanpassing voorzien is in de regelgeving en het standaard aanbod;
- Zo nodig (daisy of spraaksynthese-cd) bestellen vóór 1 november bij DUO (bij de algemene bestelling van examens);
- Voor digitale examens en rekentoets hoeft niets te worden besteld;
- Digitale woordenboeken, spelling- en grammaticakaarten zijn niet toegestaan;
- Aanpassingen inclusief eventuele tijdverlenging zo spoedig mogelijk melden bij inspectie.

Kandidaten met dyscalculie

- Nagaan of het rekenwerk in het examen tijdverlenging (max. 30 minuten) noodzakelijk maakt;
- Aanpassing melden aan inspectie;
- Extra informatiemateriaal is niet toegestaan *behoudens de eenvoudige standaard rekenkaart*;
- Nagaan of deelname aan de ER-toets gewenst is; deze bestellen bij DUO (via standaard bestelformulier).

Kandidaten met een auditieve beperking

- Nagaan welke aanpassing gewenst is;
- Aanpassing, bijvoorbeeld tijdverlenging, zo spoedig mogelijk melden bij inspectie;
- Bij digitale examens: speciale uitvoering bestellen met speciaal formulier bij examens@duo.nl;
- Voor de (digitale) rekentoets hoeft geen speciale uitvoering te worden besteld.

Kandidaten met een visuele beperking

- Nagaan of het standaard examen met standaard hulpmiddelen adequaat is;
- Zo niet, speciale examens bestellen met speciaal formulier bij examens@duo.nl; het CvTE neemt contact op voor de uitwerking;
- Ook voor de rekentoets moet een speciale uitvoering worden besteld;
- Nagaan of examen in verband met tijdverlenging over meer tijdvakken moet worden gespreid. In dat geval ook speciale uitvoering tweede

tijdvak bestellen (NB. het rooster tweede tijdvak zal in hoofdlijnen gelijk zijn aan dat in 2015);

- Aanpassing zo spoedig mogelijk melden aan inspectie.

Kandidaten met zeer zware beperking

- Als standaard afname onmogelijk is: contact opnemen met het CvTE, via beperking@hetcvte.nl.

Kandidaten met een andere beperking

- Nagaan of de condities in de examenruimte kunnen worden geoptimaliseerd (apart zetten of op rustiger plaats; pauzes toestaan);
- Nagaan of tijdverlenging wenselijk is en aan de voorwaarden wordt voldaan;
- Zo spoedig mogelijk aanpassing melden aan inspectie.

Rekentoets vmbo, havo en vwo

- Dyslexie-optie hoeft niet te worden besteld.
- Geen aanpassing nodig voor kandidaten met een auditieve beperking;
- Speciale bestelling bij DUO nodig voor kandidaten met een visuele beperking;
- Ten aanzien van de tijdverlenging geldt artikel 55 *Eindexamenbesluit VO*;
- Ten aanzien van hulpmiddelen geldt bij de standaard toets (niet bij de pilot voor leerlingen met dyscalculie en ernstige rekenproblemen): basispakket *zonder* rekenmachine, bij relevante opgaven zit de rekenmachine in de opgave. Aanvullend informatiemateriaal (reken- of formulekaarten) is niet toegestaan.
- Er is een aangepaste rekentoets voor leerlingen met dyscalculie of ernstige rekenproblemen.

5.2 Eerste tijdvak - procedure bij installatie/vergroten

Deze procedure geldt voor papieren schriftelijke examens die op een vast moment worden afgenomen, als speciale omzettingen/aanpassingen vanwege beperkingen nodig zijn.

Voor de regels ten aanzien van installatie van digitale of Autoplay-examens wordt naar de betreffende handleidingen verwezen.

1. De enveloppen met materiaal voor een examenzitting mogen geopend worden bij aanvang van de examenzitting, niet eerder.
2. Als dat om technische redenen nodig is, kan ervoor worden gekozen om de aanvangshandelingen te laten beginnen in de voor derden niet toegankelijke examenruimte, maximaal 90 minuten voor de aanvang van de zitting volgens rooster.

Het moment waarop kandidaten kennisnemen van de inhoud van het examen blijft volgens rooster.

3. In een bijlage van het proces-verbaal wordt beschreven:
  - a. op welk moment de handelingen starten;
  - b. welke handelingen worden verricht;
  - c. en welke functionarissen van de school deze handelingen verrichten of daarbij aanwezig zijn.
4. De in punt (3) genoemde functionarissen zien erop toe dat uitsluitend de technische handelingen worden verricht die voor de verantwoorde afname nodig zijn, en dat geen examenmateriaal voor aanvang van de zitting ter kennis komt van kandidaten, of voor of tijdens de zitting van anderen. De functionarissen tekenen daarvoor.
5. De handelingen vinden plaats in een ruimte waarin aansluitend het examen wordt afgenomen.
6. Als het om technische redenen niet mogelijk is de handelingen verantwoord te laten plaatsvinden in de examenruimte, kan met inachtneming van het onder (2) genoemde tijdspad worden gekozen voor aanwijzing van een andere ruimte.
  - a. De directeur stelt vooraf een verklaring op dat hij zich ervan heeft vergewist dat een andere ruimte noodzakelijk is.
  - b. Hij vermeldt welke ruimte daarvoor wordt gebruikt en welke functionarissen bij de werkzaamheden zijn betrokken.
  - c. Hij verklaart dat de aangegeven ruimte vanaf aanvang van de werkzaamheden tot de start van de examenzitting met kandidaten niet toegankelijk zal zijn voor anderen dan de onder (b) genoemde functionarissen.
  - d. In de verklaring wordt tevens vermeld hoe ervoor wordt gezorgd dat examendocumenten (bijvoorbeeld de geproduceerde usb-

- sticks) na behandeling in de 'vooraf-ruimte' in de examenruimte komen (bijvoorbeeld in een verzegelde envelop, gebracht door twee personen).
- e. Alle werkzaamheden bij (b) en bij (d) worden gezamenlijk uitgevoerd door ten minste twee door de directeur aangewezen personen.
  - f. De in de verklaring genoemde personen verklaren door een handtekening na beëindiging van de werkzaamheden dat de werkzaamheden volgens de regels zijn voltooid.
  - g. De in dit punt genoemde verklaringen worden toegevoegd aan de onder (4) genoemde bijlage bij het proces-verbaal.
7. De bijlage bij het proces-verbaal is van belang voor toezicht en voor onderzoek bij eventuele calamiteiten (veronderstelde schending van de geheimhouding). De bijlage hoeft niet te worden verzonden aan de tweede corrector.

5.3 Tweede tijdvak - procedure installatie/vergroten

Deze procedure geldt voor papieren schriftelijke examens die op een vast moment worden afgenomen, als speciale omzettingen/aanpassingen vanwege beperkingen nodig zijn.

Voor de regels ten aanzien van installatie van digitale of Autoplay-examens wordt naar de betreffende handleidingen verwezen.

Om praktisch-logistieke redenen gaat de levering van bestanden voor het tweede tijdvak anders. Vooraf is namelijk onbekend aan welke vakken door welke kandidaten wordt deelgenomen.

Daisy wordt in het tweede tijdvak alleen geleverd voor de centrale examens Nederlands en Engels. Wie in het eerste tijdvak daisy gebruikte, krijgt in het tweede tijdvak, als daarvoor geen daisy beschikbaar is, een individuele voorleeshulp van de school toegewezen die op verzoek voorleest wat de kandidaat aanwijst.

De pdf voor spraaksynthese wordt geleverd op een gegevensdrager (cd-rom of dvd-rom) *die per schooltype alle examens bevat*. De (schriftelijke) examens worden per schooltype op twee dagen afgenomen. Dit vergt een afwijkende procedure:

1. De directeur stelt vast op welk moment, in welke ruimte en door welke functionarissen (ten minste twee) de noodzakelijke technische handelingen worden verricht. Dit moment kan worden vastgesteld vanaf half acht 's morgens op de maandag van de week waarin de schriftelijke examens tweede tijdvak worden afgelegd.
2. De in de procedure voor het eerste tijdvak (5.2) onder 6 lid b t/m g en 7 genoemde bepalingen zijn van toepassing.
3. Ook wordt een verklaring toegevoegd die aangeeft hoe voorkomen wordt dat onbevoegden in de tijd tussen technische aanpassing en afname toegang verwerven tot het examen.

Voorbeeld 1

Een school heeft pdf's op usb-sticks nodig van een aantal examens. Op maandagochtend vanaf acht uur gaan twee medewerkers aan de slag en produceren de sticks aan de hand van de cd-rom of dvd-rom. Op vmbo-scholen uiteraard eerst de productie voor de maandagochtendzitting. De productie wordt in enveloppen gedaan, voorzien van vak en afnamemoment.

De enveloppen worden verzegeld en in de kluis gevoegd bij de envelop met het papieren examen. Ook de cd-rom gaat in een verzegelde envelop retour in de kluis.

Voorbeeld 2

Een school wil de benodigde pdf's op het netwerk zetten. Op maandagochtend vanaf acht uur gaan twee medewerkers aan de slag en maken alles klaar met behulp van de cd-rom of dvd-rom. Een en ander wordt zo beveiligd dat niemand erbij kan voorafgaand aan de start van de zitting. Tijdens de zitting hebben alleen de kandidaten toegang die daar recht op hebben, bijvoorbeeld nadat het examen voor hen in de examenruimte door een toezichthouder is ontsloten.

6 Do's en don'ts

Wat moet de school doen?

- nagaan of de leerling door zijn beperking in onderwijs, toetsing, schoolexamen of centraal examen belemmeringen ondervindt;
- nagaan of doeltreffende aanpassingen mogelijk zijn die maken dat de leerling beter in staat wordt gesteld te laten zien of hij aan de doelstellingen en exameneisen voldoet;
- bij het centraal examen: nagaan of de noodzakelijk geachte doeltreffende aanpassing of een adequaat alternatief geboden wordt binnen regels en aanbod van OCW en het CvTE;
- bij het centraal examen: indien binnen de regels geen doeltreffende aanpassing mogelijk lijkt, contact opnemen met het CvTE via beperking@hetcvte.nl;
- bij school- en centraal examen: aanpassing melden aan de inspectie.

Wat mag de school niet doen?

- Bij het centraal examen: zonder overleg met het CvTE verdergaande aanpassingen dan standaard geleverd doorvoeren in opgaven, correctieregels of afnamecondities.
Hieronder valt: het toestaan van extra informatiemateriaal, het schrappen van opgaven, het niet aanrekenen van fouten die volgens het correctievoorschrift aangerekend dienen te worden, (mondeling) toelichting geven et cetera;
- Een doeltreffend geachte aanpassing weigeren omdat deze in het standaard aanbod en de standaard regels niet voorhanden is.

7 Extra informatie

Verschillende instanties geven extra informatie over het onderwijs aan leerlingen met een specifieke beperking. In die informatie wordt ook verband gelegd met de regelgeving rondom de examinering en de centrale examinering. Aan die informatie kunnen geen rechten worden ontleend.

Door de instanties wordt echter bij het samenstellen de grootst mogelijke zorgvuldigheid betracht. De informatie is dan ook zinvol, zowel voor begeleiders en RT-ers die een beeld willen krijgen van de regels en mogelijkheden rondom het centraal examen als voor examensecretarissen die een beter beeld willen krijgen van beperkingen en de mogelijkheden in het onderwijs.

Voor blinde en slechtziende leerlingen

www.eduvip.nl

Website voor het onderwijs aan leerlingen en studenten met een visuele beperking. Informatie over (centrale) examens staat onder: 'wet en regelgeving'.

Voor dyslectische leerlingen

www.steunpuntdyslexie.nl

Het Steunpunt Dyslexie geeft informatie over de regels bij examinering (zie 'Uitgelicht', rechts op de homepage).

Daarnaast is door het steunpunt een protocol uitgegeven voor onderwijs en examinering van leerlingen met dyslexie, ook te vinden op deze website.

Voor dyscalculie

In het najaar van 2012 is het protocol 'Ernstige Reken- Wiskunde problemen en Dyscalculie' (ERWD) voor het VO verschenen, zie www.volgens-bartjens.nl voor samenvatting en bestelling.

Voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking

Er is een protocol (SIMEA).

Voor langdurig ernstig zieke leerlingen, o.a. in het ziekenhuis:

Voor ernstig zieke leerlingen en hun ouders/verzorgers is er Ziezon, landelijk netwerk ziek zijn & onderwijs. Zie: www.ziezon.nl. Specifiek over examens is er de pagina 'Op weg naar het diploma'.

Kandidaten met een beperking | Centrale examens VO en
rekentoets VO 2016
September 2015

Voor de rekentoets

www.steunpunttaalenrekenenvo.nl

Het Steunpunt taal en rekenen VO geeft informatie over (nieuwe) regelgeving, het referentiekader taal en rekenen en de betekenis daarvan voor VO-scholen.

Een brochure over de rekentoets van het CvTE (*Kaders Rekentoets VO*) staat op Examenblad.nl.

